AFGANİSTAN TARİHİ

ULAŞ TÖRE SİVRİOĞLU
AHMET JAVİD TÜRKOĞLU

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2033
KÜLTÜR SERİSİ: 1105

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-610-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Görseli: 19. yüzyıl ressamı James Atkinson'a aittir.

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Ulaş Töre Sivrioğlu: 1980 Gönen Balıkesir doğumlu olan Ulaş Töre Sivrioğlu, 2002 yılında Ege Üniversitesi Ön Asya Arkeolojisi Bölümü'nden mezun oldu. Arkeoloji alanında yüksek lisans ve tarih alanında doktora eğitimi aldı. Türkiye'nin çeşitli illerinde ve İran, Özbekistan, Afganistan gibi ülkelerde kazı ve araştırma projelerine katıldı. İran, Bizans, Osmanlı/İslam sanatı ve arkeolojisi üzerine çeşitli araştırmaları yayımlandı. Arkeoloji ve tarih temalı atölyeler yapmaya devam etmektedir.

Ahmet Javid Türkoğlu: 1990 Faryab Afganistan doğumlu olan Ahmet Javid Türkoğlu, 2015 yılında Balıkesir Üniversitesi Bandırma İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. 2017 yılında Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politiği Ana Bilim Dalında yüksek lisans derecesini aldı. Hâlihazırda Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Genel Türk Tarihi Bölümü'nde doktora tez çalışmalarını sürdürmektedir. Bugüne kadar *Başlangıçtan Günümüze Kadar Afganistan Tarihi* ve *Afganistan 1978-1992: Soğuk Savaşın Sıcak Cephesi* isimleriyle yayımlanan kitapların ortak yazarlığını yapmış, bunun yanı sıra iki kitap bölümü yazmış ve 10'a yakın hakemli ve hakemsiz dergilerde makaleleri yayımlanmıştır. Ayrıca 2019-2022 yılları arasında İran Araştırmaları Merkezinde (İRAM) asistan ve araştırmacı olarak bölgeyle ilgili birçok yazı kaleme almıştır. Hâlihazırda başta Afganistan olmak üzere, Özbekistan ve İran ile ilgili akademik çalışmalarını sürdürmektedir. İyi derecede Farsça, Özbekçe ve orta seviyelerde İngilizce, Arapça, Peştunca bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....11

GİRİŞ: AFGANİSTAN, TANIMLAR VE ETNİK YAPI.....15
AFGANİSTAN'IN TARİH ÖNCESİ.....25
Paleolitik Dönem.....26
Neolitik Dönem.....27
Bronz Devri Medeniyeti.....28

ERKEN TARİHÎ DÖNEMLER: PERS HÂKİMİYETİ VE HELLENİSTİK AFGANİSTAN.....37
Afganistan'da Pers Hâkimiyeti.....39
Afganistan'da Hellenler (MÖ 330-130).....41

BUDİST AFGANİSTAN.....49
Türklerin Yükselişi: Akhunlar.....54
Türkşahîler.....57

İSLAMÎ AFGANİSTAN.....67
Arap Fetihlerinin Başlangıcı.....67
İlk Müslüman Hanedanlar, Tahirîler ve Saffarîler.....73
Afganistan'da Samanî Egemenliği.....79

GAZNELİLER DÖNEMİ.....87
Gaznelilerin Yükselişi.....87
İslam Dünyasının İlk Sultanı: Mahmud Gaznevî.....91
Afganistan'ın Fethinin Tamamlanması.....94
Hindistan Seferleri.....99
Gazneli Mahmud Devrinde İlim, Kültür ve Sanat.....104

Gazneli Mahmud'un Ölümü ve Sultan Mesud'un Saltanatı (1031-1041) 108
Sultan Mesud Sonrası 112
Zirveden Çöküşe 115
Gazneliler Neden Çöktü? 119

MOĞOL FÜTUHATI VE SONRASI 121
Moğolların Gelişinin Arifesinde Afganistan 121
Gur Kültür ve Sanatı 125
Harezmşahlar 126
Moğol Fırtınası 128
Afganistan'da Moğol İdaresi 137
"Düşman Kardeşler: İlhanlılar ve Çağataylar" 138

TİMURLU AFGANİSTAN'I 143
Şahruh 148
Uluğ Bey 151
Ebu Said 153
Hüseyin Baykara 154
"Timurlu Rönesansı" 157

BABÜRLER DEVRİNDE AFGANİSTAN 159
Babür ve Devletin Kuruluşu 160
Hümayun 170
Ekber 174
Cihangir 184
Şah Cihan 188
Evrengzib 192
İlk Afgan Krallığı (1712-1736) 196

AFGANİSTAN PADİŞAHLIĞI 203
Nadir Şah 203
Ahmed Durranî ve Afgan-Sadozay Krallığının Kuruluşu 206
İç Savaş (1803-1826) 212

Dost Muhammed Han ve
Afgan-Muhammedzay Hanedanı 214
Şir Ali Han 221
Modernleşme Çabaları 223

MODERN AFGANİSTAN'IN DOĞUŞU 231
Abdurrahman Han 231
Habibullah Han 235
Emanullah Han 238
Nadir Şah 249
Zahir Şah 251
Davud Han'ın Cumhuriyeti (1973-1978) 262

AFGANİSTAN'DA SOSYALİST DÖNEM 265
Afganistan'da Komünist Hareketin Doğuşu 265
"Komünist Darbe" 272
Mücahitlerin Yükselişi 281
Dr. Necibullah Yönetimi (1986-1992) 289

MÜCAHİTLER İKTİDARDA 295
Taliban'ın Doğuşu ve Yükselişi 300
Taliban İdaresi Altında Afganistan (1996-2001) 308

AFGANİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ 317
11 Eylül Terör Saldırıları ve Amerikan İşgali 317
Bonn Konferansı ve Hamid Karzai Dönemi (2001-2014) ..324
Eşref Gani Dönemi (2014-2021) 329
Taliban'ın İkinci Dönemi 332

KAYNAKLAR 335
DİZİN 347

ÖN SÖZ

2017'de basılan *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi* adlı kitabımız şu cümlelerle sona ermekteydi: "(Son zamanlarda) atılan tüm olumlu adımlara karşın Afganistan'da halkın geneli umutsuz ve karamsardır. Afganistan bugün de yeryüzünün en fakir ve altyapı açısından en sorunlu ülkelerinden biri olmaya devam etmektedir. Afganistan Sağlık Bakanı'nın sunduğu rapora göre (2014) Afganistan, bebek ölüm oranlarında (1000 bebekte 100) bugün de komşularının hepsinden kötü bir durumdadır ve ortalama ömürde (63 yaş) hâlen dünyanın en kötü vaziyetteki ülkelerinden biridir. Rüşvet, yolsuzluk, politik tarafların kendi çevrelerini kayırmak için verdikleri mücadele bürokratik yapının zayıflamasına yol açmaktadır. Ülkede demokratik bir yapı kurulduğu söylenemeyeceği gibi hem İslami radikallerin hem de 'savaş lordları' denilen yerel aşiret liderlerinin toplum üzerinde baskısı bugün de hissedilmektedir. Taliban hâlen faalken, Taliban'ı da yetersiz gören radikal IŞİD/DAİŞ'e bağlı Selefî hareketler etkinliklerini artırmaya başlamışlardır. Çeşitli uluslarası cihatçı hareketler dün olduğu gibi bugün de Afgan gençliğini kendi politik hedeflerinin içine sürükleme gayretindedir. Afgan halkı bugün de dünyayı elinde tutan büyük güçlerin ve komşu ülkelerin açık ve dolaylı müdahalelerini yakından hissetmektedir. Afganistan gibi kırılgan hatlar üzerinde bulunan bir ülke için gelecek, büyük umutlar kadar tekrar etmesi

istenmeyen yıkımları da içeren potansiyelleriyle sürprizlere oldukça açıktır."[1]

Gelişmeler ne yazık ki buradaki olumsuz beklentilerimizi haklı çıkaracak bir şekilde cereyan etti ve Afganistan'da 'demokratik' dönem adına yapılan hatalar, bu ülkenin yine başladığı noktaya yakın bir yere dönmesiyle sonuçlandı. Bu gerçeklik bir kez daha Afganistan coğrafyası adına 'oryantalist' önyargıların güçlü biçimde dillendirilmesine ve bu ülkenin bir kez daha tarihsel ve kültürel zenginliği ile değil, radikalizmin yol açtığı sorunlarla gündeme oturmasına yol açtı. Örneğin Afganistan uzmanı olarak zikredilen bir yazar şu cümleleri kaleme alabildi: "(Taliban) siyaseti, temsil ettiği sınıfın gerçekliğinden, hâkim Afgan tarihinden, kültüründen ve yaşam tarzından kopuk değildir. Şeriat zaten, Orta Çağ kalıntılarından henüz kurtulamamış bu ülkenin 1400 yıllık inancına özgü bir yönetim biçimiydi. Bu bakımdan ona pek yabancı da değildi."

Bu cümleler Afganistan tarihi ve kültürünün ne kadar yanlış tanındığının özeti gibidir. Bu satırların yazılabilmesi için Afganistan'ın Gazneliler, Timurlular, Babürlüler devrini bir kalemde atlamak gerekiyor. Farsçanın ilk kadın şairi Rabia-ı Belhi'nin Afganistanlı olduğunu, bugün kadınların eğitim almalarına engeller çıkarılan bu ülkede bir vakitler Babür'ün kızı Gülbeden gibi nesir yazarlarının yetiştiğini unutmak gerekiyor. Resmi günah sayan Taliban'ın ele geçirdiği Herat'ın yetiştirdiği büyük ressam Behzad'ı ve Herat minyatür okulunu unutmak gerektiği gibi... Aşk, şarap ve sevgililer üzerine yazılan divanları, Ali Şir Nevayî ve Hüseyin Baykara gibi büyük hümanistleri unutmak gerekiyor. Babür'ün Kâbil'deki şarap meclislerini, Afganistan'ın bir zamanlar bütün güzel sanatların,

[1] Töre Sivrioğlu-Ahmad Jawid Türkoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*, Kalkedon, İstanbul, 2017, s. 310.

şiirin, felsefenin en önemli merkezlerinden biri olduğunu, Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Afganistan'da doğduğunu unutmak gerektiği gibi... Taliban'ın yıktığı Buddha heykellerine methiyeler düzen Yakut el-Hamawi'yi unutmak gerekiyor. Put sözcüğünün bir hakaret değil de güzelliklerin timsali olarak görüldüğü yüzyılları unutmak gerektiği gibi... Geçmişte edebiyat, şiir, tasavvuf, hümanizm ve felsefi miras açısından böylesine zengin bir ülkeyi 1400 yıldır şeriatla yönetilen ve Taliban'a teslim olmaya hazır bir coğrafya olarak nitelemek bu ülkenin tarihi ve kültürüne ne denli yabancı olunduğunu göstermektedir. Son dört yüzyıldır bu ülkedeki yüksek kültürün nasıl yok edildiğini, Vahhabilerin ve Anglo-Sakson dünyanın bu amaçla nasıl usanmadan uğraştığını bilmeden "Afganlar zaten 1400 yıldır böyleydiler." cümlesi bir analiz olarak görülemez.

Tüm bu negatif koşullara ve yargılara rağmen yazarlar olarak Afganistan coğrafyasının tarihinin ve kültürünün sadece radikal gruplar ve onlardan kaynaklanan sorunlardan ibaret olmadığını; bu toprakların Mevlânâ'nın, Rabia-yı Belhi'lerin, Ali Şir Nevayî'nin, Babür'ün, Behzad'ın, Bâmiyân ve Gandhara Buddhalarının da ülkesi olduğunu anımsatmaya devam edeceğiz.

GİRİŞ: AFGANİSTAN, TANIMLAR VE ETNİK YAPI

Afganistan, kullanımı 18. yüzyılda yaygınlaşmış modern bir tanımlamadır. Antik dönemlerde bugünkü Afganistan'ın batısına *Aria,* kuzeyine *Baktria*, doğusuna *Gandhara,* güney bögelerine ise *Arahosia* denilmekteydi. Yunan ve Pers kaynaklarında karşımıza çıkan bu isimlendirmeler Orta Çağ'da yaşanan göçler, fetihler, yıkılıp yeni baştan kurulan krallıklar sonucunda tamamen değişti. Arapların geldiği dönemlerde artık ülkenin kuzeyine *Toharistan*, batısına *Sakastan* (veya Sistan), doğusuna *Kabulistan* güneyine ise *Zabulistan* denilmekteydi. Elbette bu isimlendirmelerin işaret ettiği bölgelerin sınırları aslında günümüz Afganistan hudutlarının da dışına taşmaktaydı. Günümüzde Afganistan sınırlarına dâhil olan bazı bölgeler ise geçmişte farklı ülkelerin parçaları olarak addedilmekteydi. Örneğin, bugün Afganistan sınırları içinde kalan Herat Orta Çağ'da Horasan'ın, Belh çevresi ise Türkistan'ın (Özbek Hanlığının) parçası olarak kabul edilmekteydi.

Afganistan terimi Babürler devrinde (15. yüzyılda) kullanılmaya başlandı ve önceleri hangi coğrafi alanı betimlediği net değildi. Kaynağını Afgan kabilelerinden alan bu isimlendirme Afgan kabilelerinin yer değiştirmelerine bağlı olarak değişmekle birlikte, önceleri Kandahar-Peşaver arasındaki dağlık bölgelerde, yarı-göçebe kabilelerin yaşadığı yöreleri tarif etmek için kullanılmaktaydı ve siyasi bir anlamı yoktu. Afgan kabilelerinin kökenleri ise gizemini büyük ölçüde korumaktadır. Bazı dil bilimciler

Afgan sözcüğü ile Arapça *figan* (feryat) sözcüğünün çoğulu olan *efgan* arasında bağ kurmaya çalışmışlarsa da bunlar tesadüfi ses benzerliğine dayalı zayıf teorilerdir. Sözcüğün Arapçadan türemediğini ve eski versiyonun da *Abgan/Avgaan* olduğunu bilmekteyiz. *Avgaan* kabileleri hakkındaki en eski kaynaklar MS 3-6. yüzyıllara aittir. Sâsâni kaya yazıtlarında, 6. yüzyılda yaşamış Hintli astronom Varāha Mihira'nın metinlerinde, 630-644 yılları arasında Afganistan'ı dolaşan Çinli Budist gezgin Xuangzang'ın seyahatnamesinde *Awgaan*lardan bahsedilmektedir.[2]

Antik dönemlerdeki *Awgaanlar* kimlerdi ve hangi dili konuşuyorlardı, bilemiyoruz. Çoğu uzman *Awgaanlar* ile ülkenin güneyinde yaygın olan ve *Pakhtun/Patan/Peştun*lar olarak bilinen kabilelerin aynı halk olduklarını düşünmektedir. Ancak bu teoriyi destekleyecek veya çürütecek kanıtlara sahip değiliz. Afgan-Peştun eşitlemesi daha ziyade Orta Çağ'da oluşmuş gibi görünüyor. Bazı tarihçiler Peştunların binlerce yıldır bu coğrafyada yaşadıklarını ve Herodotos'un Hindistan'ın kuzeyinde *Paktia* olarak andığı ülkede yaşayan (Πάκτυες)[3] halkının soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir. Yine Hint kutsal metni Rig Veda'da da *Paktun* adlı kabilenin Peştunların ataları olduğu da ileri sürülmüştür. Ancak klasik kaynaklarda geçen Paktunların günümüz Peştunlarının ataları olup olmadıklarına dair güçlü kanıtlar yoktur. Belirli coğrafi isimler o bölgeye sonradan yerleşen halklar için de (Philistler ile Filistin Arapları arasında dorğrudan bir bağ olmaması ya da Selçuklu/Osmanlılara Rumiler denilmesi gibi) kullanılabilmektedir.

---

2 Abdul Hai Habibi, "Afghan and Afghanistan", Afghanistan, Vol. XXII No.2, Summer 1348 (1969) Ch. M. Kieffer, "Afghan", *Encylopædia Iranica*, Vol. I, Fasc. 5, p. 481.

3 Herodotos, III, 102, *The History of Herodotus*, Parallel English/Greek, tr. G. C. Macaulay, Macmillan, London, 1890.

Bu nedenle Antik Çağ'ın Paktunlarının kimliği meselesi gizemini korumaya devam etmektedir.[4]

Bazı Orta Çağ yazarları, Peştunların İsraillilerin kayıp on kabilesinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Peştun kabilelerinin sözlü gelenekleri de kendilerini Musa Peygamber soyundan kabul eden bazı rivayetler içermektedir. Bu görüş, Afganistan emirlerinden Şir Ali Han'ın (1863-1878) vasiyetinde de "Ma aslen ez ehl-i İsrail mibaşim" (Biz aslen Yahudi neslindeniz) şekliyle de yer almıştır.[5] Halk arasında Afganların Süleyman Peygamber'in komutanı Armiya'nin oğlu Afagana'nın soyundan geldiği nesillerdir söylene gelir.[6] Bazı Peştun kabilelerinin ise Afganistan'ı fetheden ilk İslam ordularında yer alan Arapların soyundan geldiklerine inanırlar. Bu teoriler tamamıyla temelsiz sayılmaz. Zira tarih boyunca Yahudi[7] veya Arap kabilelerin Afganistan'a yerleştiği bilinen bir olgudur. Öte yandan, Peştunca bir Hint-İran dilidir ve genetik olarak Peştunlar, Sami özellikler göstermezler.[8] Orta Çağ'da kabileler saygınlık kazanmak için kendilerini Yahudi/Arap Peygamberleri ya da din büyüklerinin soylarına bağlamaktaydı.

---

4 Peştun tarihi üzerine boşluklar çeşitli tartışmalar doğurmaya devam etmektedir.

5 İnayetullah Şahrani, *Tarihçe-i Nejadha ve Akvam der Afganistan*, Karvan Matbaa, Kabil 2009, s. 21.

6 Feyz Muhammed Katib Hazara, *Nijadname-i Afgan*, Yayına Hazırlayan: Azizullah Rahimi, İsmailiyan Matbaa, 1993, s. 46.

7 Afganistan'da Orta Çağ boyunca Yahudiler yaşamaktaydı. İsrail kurulduktan sonra Yahudilerin çoğu Afganistan'dan göç ettiler. Taliban ilk kez iktidara geldiğinde (1996) Kâbil'de beş Yahudi ailesi vardı. 2002'de sadece iki yetişkin Yahudi kalmıştı. Steven Otfinoski, Afghanistan, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA, 2003, 58-59.

8 Gökhan Erden ve U. Töre Sivrioğlu. "Peştunların Kökeni: Bene İsrail Teorisi/ Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma." *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, no. 5 (Kış 2019): 23-39.

Ermeni, Gürcü aristokrasisi veya Safevi Türkmenleri de benzer şekilde kendilerinin Yahudi/Arap Peygamberlerin soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir. Bu nedenle bu türden iddialara şüpheyle yaklaşmak gerekir.

Modern çağlarda Peştun aydınları arasında Musevî-Arap atalar teorisi yerine Aryan (Hint-Âri) atalar teorisi daha fazla taraftar bulmuştur.[9] 1970'lerin Afganistan'ında ülkenin ilk havayolları şirketine *Ariana Airlines* adı verilmesi, Aryan Kartalı'nın devletin bayrağında da yer alması gibi örneklere bakıldığında Aryancı teorininin ne kadar etkili olduğu görülebilmektedir. Gerçekte ise Peştun kimliğinin, farklı kökenlerden gelen toplulukların birbiri içinde erimesi ile oluşmuş kozmopolit özellikler taşıdığını söylemek gerekir. Mesela Orta Çağ tarihçilerinin Türk kökenli olduklarını aktardıkları, bugün de Türkçeye has bazı dilsel nitelikleri korumaya devam eden Halaç (Galcay/Gılzay) aşiretleri günümüzde kendilerini Peştun olarak tanımlamaktadırlar.[10] Ancak onların tarihsel kökenleri bilindiğinden Afganistan'ın güneyinde yaşayan Abdalî/Durranî Peştunları kendilerini, Gılzay Peştunlarından üstün görürler ki Afganistan'da yaşanan bazı siyasi çekişmelerin kökeninde bu kabilesel rekabet yer almaktadır.[11]

Peştun dilinin zengin bir yazılı birikimi olduğu söylenemez, daha ziyade sözlü edebiyata sahiptirler. Zaten bu nedenle Peştun okuryazarları eğitim ve kültür dili olarak Darî Farsçasını kullanmayı tercih etmekte; Peştunca genellikle kırsal alanlarda köylü ve göçer halk tabakası arasında kullanılmaktadır. Buna rağmen aşiret disiplini

[9] Afganistan'ın 35.000 senelik Aryan yurdu olduğunu iddia eden bir çalışma için bk. Hamid Wahed Alikuzai, A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes, Vol.I, Traffordd Publishing, USA, 2013.

[10] Şahrani, *age.*, s. 16.

[11] Örneğin 'komünist' dönemde (1978-1992), Gılzay Peştunlarının iktidara yakın olması Abdalileri muhalif kanatlara itmiştir.

ve savaşçı özellikleriyle tarih boyunca Peştun kabileleri (o dönemdeki adlarıyla Afganlar) siyasal açıdan bölgede etkin olmuş, Hindistan'ın kuzeyinde ve Bengal'de çeşitli krallıklar kurmuşlardır. Son üç asırdır da Afganistan'ın idaresini ellerinde tutmayı başarmışlardır. Nitekim Afganistan adının politik bir hüviyet kazanması da 18. yüzyıl ortasında Durrani Peştunlarının Kâbil'i ele geçirip 'Afganistan Padişahlığını' kurmalarıyla gerçekleşmiş oldu.

Öte yandan Afganistan denirken hangi sınırların kastedildiği 18-19. yüzyıllar boyunca muğlak kalmıştı. Bu muğlaklık "Afganistan, Kâbil padişahının hükmettiği topraklardır." deyiminin ortaya çıkarmıştır. Durranilerin başlangıçta hâkim oldukları topraklar bugünkü Afganistan'ın dört katı büyüklüğündeydi. O dönemlerde modern Pakistan'ın büyük kısmı "Afgan padişahlarının" yönetimi altındaydı. Hatta Afganlar kısa bir zaman diliminde de olsa İran'ın büyük kısmına hâkim olmuşlardı. Ancak bu hızlı genişleme kalıcı olmadı ve komşu güçlerle yapılan çatışmalar sonucunda Afganistan, günümüzdeki sınırlarına doğru çekilmeye başladı. Afganlar, Avşarlar tarafından İran'dan çıkarıldıktan sonra 1803 yılında Batı Horasan bölgesini de Kacarlara bırakmak zorunda kaldılar. 1812-1823 arasında Sindh, Multan ve Peşaver bölgesini Britanya Hindistan'ına bağlı olan Sihlere bıraktılar. 1854-1876 yıllarında Belucistan bölgesini de Britanya Hindistan'ına verdiler. Kaybettiler. 1884 yılında Merv bölgesinin büyük bir kısmını Ruslar işgal etti.[12] Modern Afganistan'ın sınırları 1893 Durand Antlaşması ile az çok günümüzdeki görünümünü kazandı. O günden bu yana Amu Derya'nın güney kıyılarındaki küçük Özbek hanlıklarının topraklarının ilhak edilmesi ya da Britanya ve Çarlık Rusya'nın sınırdaş olmamak için Hindistan'ın parçası olan Vahan

[12] Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Cilt I, Server Saadet İntişarat, Kabil 2015, s. 8-9.

Koridoru'nun Afgan Padişahlığına verilmesi gibi görece küçük değişikliklerle Afganistan'ın sınırları da kesinleşmiş oldu. Gerçi bu toprak kayıpları Afgan milliyetçileri tarafından hiçbir zaman kabul görmedi. Bugün bile Afgan milliyetçisi aydınlar Pakistan'ın sınır eyaletlerinin, İran ve Pakistan Belucistan'ının aslında Afganistan'a ait olduğunu savunmaya devam etmektedirler.

Afganistan'ın sınırları netleşirken herhangi bir etnik veya kültürel bütünlük değil, dönenim siyasal dengeleri etkili olmuştu. Nitekim günümüzde *Afgan* terimi etnik veya kültürel bir anlam ifade etmez. Afganistan'da yaşayan farklı etnik köken, dil ve inançlardan insanları tanımlayan anayasal (hukuki) bir terim olarak kullanılır. 'Afgan dili' diye birşey yoktur. Afganistan'da insanlar Peştunca, Tacikçe, Özbekçe, Türkmence gibi diller konuşurlar. Kendi aralarındaki anlaşma dilleri (*lingua franca*) ise Farsçanın bir türevi olan Daricedir. Teorik olarak anayasal/hukuki anlamda bir Afgan ulusundan söz edilebilir. Ancak bu anayasal kimliğin herkesçe en geniş anlamıyla kabullenildiğini iddia etmek zordur. Afganistan'da yaşayan ve Afganlılığı bir üst kimlik olarak kabullenen insanlar şartlara göre etnik kökenlerini ön plana çıkaran tutumlarda bulunabilmektedirler. Afganistan, yirmiden fazla dil konuşulan birçok farklı inancın bir arada bulunduğu, etnik olarak olağanüstü zengin bir coğrafyadır ve bu zenginlik son 40 yılda gerçekleşen iç savaşlar ve etnik topluluklara yapılan baskılara rağmen korunmaya devam edilmektedir.[13] Ancak nüfusun etnik dağılımını hesaplamak oldukça zordur. Zira sağlıklı istatistikler olmadığı gibi, savaşlar sırasında

[13] Afganistan'daki etnik ve dil çeşitliğini ayrıntısını görmek için bk. İnayetullah Şahrani, *Tarihçe-i Nejadha ve Akvam der Afganistan*, Karvan Matbaa, Kabil 2009; Feyz Muhammed Katib Hazara, *Nijadname-i Afgan*, Yayına Hazırlayan: Azizullah Rahimi, İsmailiyan Matbaa, 1993.

yaşanan iç ve dış göçlerle etnik dağılım sürekli olarak değişip durmaktadır.[14] Ayrıca Afganistan'da her grup kendini olduğundan kalabalık, karşı tarafı ise küçük göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle hemen her kaynakta Afganistan'daki etnik dağılım oranları birbirinden farklı olarak verilmektedir. Bazı durumlarda ise kültürel geçişler nedeniyle aynı aile bireyleri farklı etnik gruplara dâhil olabilmektedirler. Bazı şahıslar da kendilerini farklı bir etnisiteye aitmiş gibi gösterebilmektedirler. Afganistan'da birçok kişinin kendini, konuştuğu dilden farklı bir etnik gruba ait hissetmesi de yaygın bir durumdur. Örneğin, Darî Farsçasının yaygın kullanımı Moğol/Türk kökenli Aymakların da Tacik olarak nitelenmelerine yol açabilmektedir. Daha doğrusu Afganistan'da Farsça konuşan tüm Sünni topluluklar Tacik olarak kabul edilebilmektedirler.[15]

Tacikler büyük ihtimalle 7-8. yüzyıllarda Orta Asya kentlerinde ticari hayata yön vermiş Sogdların torunlarıdırlar. Ancak Tacik aydınları arasında kendilerini kadim Aryanların torunları olarak görme eğilimi yaygındır ve bu teoriye dayanarak, "6000 yıllık Aryan yurdu"[16] olarak kabul ettikleri Afganistan'ın en eski sahipleri olduklarını iddia etmektedirler. Afganistan'ın kültür yaşamındaki et-

---

[14] Basir Ahmed Devlet Abadi, *Şinasname-yi Afganistan,* Tahran 2011, s. 25.

[15] Tacik teriminin kendisi de bu türden subjektif yorumlara açıktır. Aslında İslam öncesi çağlarda İran sınırında yaşayan Arap kabilelerinin birinin (*Tâc/Tâz)* adı olan Tacik, zaman içinde önce Orta Asya'yı fethe gelen Müslüman Arapları tanımlamak için kullanılmış, Müslümanlığı temsil eden Arapların geri çekilişi ile bu terim, Orta Asya ve Afganistan'da Farsçanın diyalektlerini kullanan Müslümanları tanımlar hâle gelmiştir. Şiî Safevi hanedanının yükselişi ile de Tacik, Farsça konuşan Sünni Müslümanları 'Kızılbaşlardan' ayırmak için kullanılmaya başlanmıştır.

[16] Ahmed Raşid, Taliban, *İslamiyet Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*, Agora Yayınları, İstanbul, 2007, s. 10.

kileri, nüfuslarının üzerindedir. Ancak Afganistan'ın siyasi tarihinde etkili oldukları söylenemez. Bin yıllık bir tarih döneminde Tacikler yalnızca iki kez (1929'da 9 aylık Kalakanî ve 1992-1996 arası dört yıllık Rabbanî dönemi) Afganistan'a hâkim olmuşlardır. Afganistan'daki en büyük etnik gruplardan biri fiziki olarak Türk/Moğol görünümlü olan Hazaralardır. Hazaraların kökenleri ile ilgili birçok teori bulunmaktadır.[17] Eftalitlerin, Türkşahîlerin soyundan geldikleri iddia edildiği gibi Cengiz Kağan veya Çağatay Han'ın Afganistan'a yerleştirdiği Moğolların torunu oldukları da savunulur.[18] Gerçekten de fiziki nitelikler dışında Hazaraların kullandığı Farsça diyalektinde (Hazaragi) Moğolca ve Türkçe sözcükler de yer almaktadır. Nitekim yapılan genetik araştırmalar Hazarlara en yakın grubun Özbekler olduğunu göstermektedir.[19] Öte yandan ırkî yakınlığa rağmen Hazara kültürü ile Türkî gruplar arasında kültürel farklılıklar da bulunmaktadır. Farsça konuşmaları ve büyük bölümünün Şiî olması Hazaralar üzerinde İran etkisini artırmaktadır. Hazaralar 19. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan baskılar nedeniyle zaman zaman kitleler hâlinde Afganistan'dan göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç 1978 sonrası hızlanmış ve özellikle de İran'a yönelmiştir.

Afganistan'daki diğer büyük topluluğu Türkler temsil etmektedir. Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, az önce sözü edilen Aymaklar ve Kâbil'e 18. yüzyılda yerleşmiş olan Kızılbaşlar Afganistan'daki belli başlı Türk topluluklarıdır. Türkler arasında en kalabalık olanlar Özbeklerdir. Özbeklerin kökeni bugün de tartışılmaya devam

---

17 Ayrıntılar için bk. Rahimullah Farzam, *Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu*, İRAM, Ankara, 2019.

18 Vartan Gregoryan, *Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin*, Çev: Ali Alimi Kermani, Tahran 2009, s. 52.

19 Manfred Kayser (Editor), Afghanistan's Ethnic Groups Share a Y-Chromosomal Heritage Structured by Historical Events, PLoS One. 2012; 7(3): e34288. Published online 2012.

AFGANİSTAN'IN TARİH ÖNCESİ

Afganistan, 19. yüzyılda seyyahların, maceracıların ve amatör arkeologların hücumuna uğramış bir gizem ülkesiydi. Sayısız Avrupalı gezgin bu ülkeye Büyük İskender'in fetihlerinin veya "Aryan atalarının" izlerini aramak için akın etmekteydi. Afganistan tarihinin diğer dönemlerinde Budist ve İslamî eserlere önem verilmiyordu.[20] Avrupalı araştırmacıların Hellenistik ve Aryan geçmişe dönük keşif beklentileri o kadar yüksekti ki ilk arkeolog kuşaklar ne İslamî dönem eserleriyle ne de gelecek nesillerin bir daha asla göremeyeceği Bâmîyân Buddhalarıyla ilgilenmişlerdi. Bu nedenle, her ne kadar Afganistan'da arkeolojinin temelleri Emanullah Han devrinde (1919-1929) atılmışsa da Avrupa-merkezci önyargılardan uzak arkeolojik faaliyetler ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayabilecekti. İkinci Dünya Savaşı ertesindeki keşiflerle Afganis-

[20] Afganistan'da ilk kazılar Hindistan Doğu Şirketi vasıtasıyla bölgede etkinliği artan İngilizlerin 1830'larda Afganistan'ın haritalarını çıkarmak amacıyla yaptıkları geziler esnasında bilimsel sayılmayacak yöntemlerle Hadda ve Bagram'da yapılmıştır. Afganistan'a dönük ilgi Hellenistik dönemi aydınlatma maksadı ile başlamış ve Fransız Generali A. Court tarafından 1837'de yayımlanan *Conjectures sur les marches d'Alexander dans la Bactriane* adlı yapıtı bu konuda öncü olmuştur. Ancak 20. yüzyılın ortalarına kadar Afganistan'da Hellenistik döneme ait dikkat çekici kalıntılar bulunamaması arkeologları Afganistan'ın en gözle görülür yapıtları olan Budist eserlere yöneltmiştir. N. H. Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, Fasc. 5, pp. 525. Afganistan arkeolojisindeki bu tavrın eleştirisi için bk. Svetlana Gorshenina-Claude Rapin, *Arkeologlar Orta Asya'da*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

çevre bölgelerle -örneğin İran'daki *Tepe Hisar*'la- ticaret yaptığını da biliyoruz. Buğday tarımı yapan Mundigak halkı koyun, keçi, sığır, köpek ve atı evcilleştirmişti. Bulunan nesnelerin %1'inin kalay, %5'inin ise bakır olması gelişmiş bir madenciliğin varlığına işaret eder. Yüzde birlik kalay buluntusu önemsiz gibi görülebilir ama kalay Akdeniz çevresinde bulunmadığından buradaki uygarlıklar bronz elde edebilmek için Afganistan coğrafyasından elde edilen kalayı ithal etmek zorundaydılar. Kalay açısından zengin olan Afganistan coğrafyasının Bronz Çağı'nda madencilik ve ticaret yoluyla yükselişe geçmesi tesadüf değildir. Teknolojinin gelişimini çark yapımı keramiklerin oranındaki artıştan da anlayabiliyoruz. Örneğin Mundigak'ın başlangıcını temsil eden tabaka I'de bile keramiklerin %70'i çark yapımıdır ve bu oran tabaka V'te %90'a çıkmıştır. Mudigak'ta 1.6 m yüksekliğinde sütunları olan, tapınak ve saray olduğu düşünülen binalar ortaya çıkarılmıştır. Bu durum toplumda artık bir sınıflaşma yaşanmaya başladığının kanıtıdır. İnançları hakkında kesin bir şey söyleyemesek de kilden imal edilmiş insan ve hayvan figürleri, "ana tanrıça" heykelcikleri yaptıklarını bilmekteyiz. Benzer ana tanrıça heykellerine Afganistan'daki hemen her Bronz Çağı yerleşiminde rastlanmaktadır.[29] Mundigak halkı, ölülerini yan yatırıp ayaklarını ve kollarını kıvırarak –*Hocker* pozisyonunda- gömmüşlerdir. Benzer ölü gömme âdetlerine Erken Bronz Çağ'da Doğu İran, Kuzey Afganistan ve Türkmenistan'da rastlanması kültürel bir etkileşim olduğunu göstermektedir.[30]

---

[29] N. H. Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, Fasc. 5, pp. 525-544.

[30] M. Tosi-Malek Shahmirzadī and M. A. Joyenda, The Bronze Age in Iran and Afghanistan, History of Civilizations of Central Asia, Volume I, TheDawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s. 210-212.

Diğer bir önemli Bronz Çağı yerleşimi olan Taşlı Tepe, Kuzey Afganistan'ın en iyi kazılmış Bronz Çağı höyüğüdür.[31] Taşlı Tepe, dairesel bir merkezin etrafını kuşatan daire biçimli planla inşa edilmiştir. Dairevi yerleşim planlarına Orta Asya coğrafyasında birçok yerde rastlamaktayız. Öte yandan Taşlı Tepe'de Mezopotamya tarzında ikinci bir dikdörtgen yapı bulunmuştur. Buranın Mezopotamyalı veya Elamlı (Batı İranlı) kolonistlere ait olduğu sanılmaktadır.[32] Tapınağın yanında dört yanı da "T" planlı kulelerle çevrili bir saray bulunmaktadır. Buradaki mimari plan Hindu inancında kutsal sembol olarak kullanılan *yantra*'yı anımsatmaktadır. Bronz Devri'ne ait yazılı bir belge ele geçmediği için Afganistan'da Bronz Çağı medeniyetinin hangi halklarca inşa edildiğini bilemiyoruz. 19. yüzyılın romantik tarihçileri, Afganistan'ın Aryanların anavatanı olduğunu düşünmekteydiler.[33] Aryan teorisine göre anavatanları Afganistan ve civarı olan Aryan topluluklar dünyanın çeşitli yörelerine yayılarak gittikleri yerleri idareleri altına almışlar ve düşük seviyedeki yerli toplulukları medenileştirmişlerdi.[34] Bu teoriler sadece bilimsel çalışma sınırları içinde kalmayarak sömürgecilik faaliyetlerinin de gerekçesi hâline getirilmiş ve Afganistan coğrafyasına

---

31 Pierre Amiet, "Dašlī", Encyclopaedia Iranica, Vol. VII, Fasc. 1, p. 90 Online Edition, Originally Published: December 15, 1994.

32 Tosi-Shahmirzadī -Joyenda, agm, s. 220.

33 Andrea Di Castro Colin Hope, The Barbarisation of Bactria, in Cultral Intreaction in Afghanistan c 300 BCE to 300 CE, MAI Pres Melbourne, Australia, 2005 s.1.

34 Bu teorinin klasik kaynakları için şu eserler bakılabilir: Rudolp von Ihering de, *The Evolution of the Aryan* Translated from German: A. Druckner, Henry Holt and Company, New York 1897. Lorenzo Burge, *Pre-Glaciyal Man and The Aryan Race*, Lee and Shepeard, Publishing, Boston, 1887. Isaac Taylor, *The Origin of The Aryans*, An Account Of The Prehistoric Ethnology And Civilisation Of Europe Scribner & Welford, New York. 1890. Charles Morris, *Aryan Race its Origin and its Achievements*, Griggs And Company, Chicago, 1888.

hâkim olma mücadelesini haklı çıkarmak için de kullanılmıştır.[35] Örneğin Çarlık Rusya'sında kurulan Türkistan Arkeoloji Meraklıları Derneği'nin (*TKLA*) açılış konuşmasında Türkistan Bölgesi Genel Valisi Baron Aleksandr Vervsky şu beyanatı vermiştir:

> Genel olarak Orta Asya'nın yani bugünkü Afganistan, Belh, Merv ve diğer komşu bölgelerin büyük Âri (Aryan) ırkının beşiği olduğu düşünülüyor. O zamana göre son derece gelişmiş bir kültüre sahip olan eski Âriler, daha özgür yaşayacakları bir alan bulmak için göç etmek zorunda kaldılar. Atalarımız Avrupa'ya yerleşirken bıraktıkları topraklar, Âri kültürün izlerini silen Uzakdoğulu vahşi halk sürülerinin[36] akınlarına tanık oldu. Bugün kader bizi, biz Ârileri, (Rusları) atalarımızın bir zamanlar ayrıldığı yere sürükledi. İşte bunun için, canlandırmayı görev bildiğimiz Âri kültürünün bir vakitler yeşermiş olduğu bu yerlerdeki tarihsel eserleri bir araya getirmek boynumuzun borcudur.[37]

Batılı bilim insanları tarafından geliştirilen bu teoriler daha sonraki dönemlerde Peştun ve Tacik aydınları tarafından da sahiplenilmiş ve uzun bir dönem boyunca Afganistan'daki okullarda resmî tarih görüşü olarak okutulmuştur. Bu eğilimin bir sonucu olarak da Afganistan coğrafyasının salt Aryanî topluluklara ait olduğu fikri yaygınlaştırılmaya çalışılarak, Aryan kökenli olmayan Türkmen, Özbek, Hazara gibi topluluklar Afganistan'a "sonradan gelen yabancı unsurlar" olarak lanse edilmeye çalışılmıştır. Bu eğilimin sonucu olarak da benzer teorilere kapılan çeşitli etnik unsurlardan araştırmacılar, belirli bir bölgede kimin ilk önce gelip yerleştiği gibi, açıkçası hem kanıtlaması imkânsız hem de bilimsel açıdan sonuçsuz bir

---

35 J.P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, Dost Yayınları, Ankara 2002, s. 18, 310.

36 Moğollar ve Türkler kastediliyor.

37 Gorshenina-Rapin, *age.*, s. 138.

uğraş içine girmişlerdir. Öte yandan, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında zirvede olan Aryan göçleri teorilerinin günümüzde daha rasyonel bir biçimde ele alındığını ve Aryanları yücelten iddiaların Batı dünyasında artık terk edildiğini de söylemek gerekmektedir. Günümüzde, dünyaya medeniyetin Aryanlar tarafından taşındığı, atın Aryanlar tarafından evcilleştirildiği, tekerleğin onlar tarafından icat edildiği vb. teoriler 19. yüzyılın romantik kurguları olarak görülmektedir. Hatta Aryanların yarattıkları değişimin metalurjiyi ilerletmekle birlikte kent yaşamını da ortadan kaldırmak gibi dramatik bir sonuç yarattığı konusunda bir görüş birliği de vardır. Aryanların anavatanının Afganistan olduğu teorisi de artık zayıflamış, Aryan anavatanın Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyıları ile Karadeniz'in kuzeyi olduğu konusundaki görüş yaygınlık kazanmıştır.[38] Bunu destekleyecek şekilde Aryan göçleri öncesi Afganistan'daki Erken Bronz Çağı kültürünün, Aryan literatüründe tasvir edilen toplumsal manzaraya uymadığı da söylenebilir. Erken Bronz Çağı Afganistan'ı, o dönemin İran'ı ve Hindistan'ı gibi şehirleşmiş bir bölgedir ve ne at kültüne ne de demir kullanımına dair bir iz taşımaktadır. Kültürel doku da Aryanlardan farklıdır örneğin ölülerini tek başına veya çift olarak gömen (ya da yakan) Aryanlardan farklı olarak Bronz Çağı Afganistan'ında bir mezara 13-15 kişinin gömüldüğü saptanmıştır.

Buna karşın Geç Bronz Çağı'nda Aryanlar tarafından gerçekleştirilmesi mümkün bazı değişimlerin Afganistan, İran ve Hindistan'da eş zamanlı olarak görülmeye başlandığı söylenebilir. Arkeolojik kanıtlar MÖ 1800 civarından itibaren Afganistan, İran/Elam ve Hindistan'da eş zamanlı bir altüst oluş devri yaşandığını ve kent kültürünün çökerek yerini pastoral göçebe kabilelerinin aldığını göstermektedir. Bu değişim sonucunda, yerleşik yaşam geriler-

[38] Mallory, *age*., s. 213-257.

ken at ve demir kullanımına dair yeni bir kültür giderek ön plana çıkmıştır. Harappa (Hindistan) ve Susa'da (İran) açık olarak izlenebilen bu değişim Afganistan'da özellikle Taşlı Tepe çevresinde at kemiklerini yakarak ölülerle birlikte gömen yeni bir kültür ortaya çıkmasıyla da takip edilebilmektedir.[39] Buradan çıkarılacak sonuç, Aryanların muhtemelen MÖ 1800-1500 dolaylarında Afganistan coğrafyasına yerleşmeye başladıklarıdır. Aryanların gelişi ile din de değişmiştir. Gerçi Aryanların gelişinden önceki dönemde Afganistan coğrafyasının dinsel atmosferi hakkında bilgilerimiz çok az. Ancak ataerkil bir sisteme sahip olan ve genellikle erkek gökyüzü/savaş tanrılarına inanan Aryanların aksine, Bronz Çağı Afganistan'ında yerel bir ana tanrıça kültüne inanıldığı görülmektedir. Kuzey Afganistan'ı da içeren ve günümüzde *Bactria-Margiana Archaeological Complex* (BCAM) olarak adlandırılan kültür bölgesinden elde edilen sayısız "ana tanrıça" figürü bu kanıyı desteklemektedir. Aryanların gelişi ile Hindistan ve İran'da da olduğu gibi yerel ana tanrıça tapımının yerini İndra, Mithra, Varuna gibi yıldırım, gökyüzü ve savaş tanrıları almıştır.

O hâlde Afganistan'a yerleşmiş ilk toplulukların etnik kökeni hakkında ne söylenebilir? Birçok dil bilimci İran, Afganistan ve Hindistan'da Aryanlar gelmeden önce Elâm ve Dravid halklarının *proto-Dravid* adı verilen ortak atalarının yaşadıklarını düşünmektedirler.[40] Afganistan'daki Bronz Çağı'na ait mezar kültürünün ve arkeolojik kalıntıların Elâm ve Harappa uygarlıklarıyla benzerlikleri[41] Af-

---

[39] B. A. Litvinsky- L.T. P. P'yankova, Pastoral Tribes of theBronze Age in te OxusValley (Bactira), History of Civilizations of Central Asia, Volume I, TheDawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C. Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 380.

[40] Mallory, *age*, s.56, R. Frye, *Orta Asya Mirası*, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 32-33.

[41] Toplu gömüt geleneğine Elam dönemi İran'ın da rastlanmaktadır. M. Tosi-Malek Shahmirzadī and M. A. Joyenda, The Bronze Age in Iran

Resim 1: Afganistan ve çevresinden elde edilen ana tanrıça heykelcikleri (MÖ 2100-1800/1700). Lapus lazuli, yeşil klorid, mermer gibi farklı maddelerden yapılan heykelciklerin (ortalama yükseklik 34 inç) baş ve saçları genellikle aplikedir ve takılıp çıkarılabilmektedir. Çoğu kaçak kazılardan elde edildikleri için tam olarak bulundukları alanlar saptanamamaktadır. Ancak büyük çoğunluğunun Afganistan'ın kuzey vilayetlerinden özellikle Belh civarından elde edildiği tahmin edilmektedir.

ERKEN TARİHÎ DÖNEMLER: PERS HÂKİMİYETİ VE HELLENİSTİK AFGANİSTAN

Afganistan ve çevresinde Bronz Çağı medeniyetinin yıkılışı (MÖ 1800) ile Perslerin bölgeye hâkim olmaları (MÖ 6. yüzyıl) arasındaki 1400 yıllık periyot hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır ve genellikle sonraki asırlarda kaleme alınmış rivayetlerden ibarettir. MÖ 1200 ile 600 arasında Afganistan coğrafyası yeryüzündeki en önemli değişimlerden birine sahne olmuş ve Mazda (Zerdüşt) dininin doğuşuna şahitlik etmişti. İnananları tarafından *Mazdayesna* olarak adlandırılan ancak daha ziyade *Zerdüştlük* veya *Mecusîlik* adıyla bilinen bu yeni din, Zerdüşt Spitama'ya Tanrı Ahura Mazda tarafından tebliğ edilmiş ve Ahura Mazda'nın tebliği *Avesta* adı verilen kutsal kitapta toplanmıştır. Zerdüşt, çok tanrılı inanca sahip olan Aryanları tek bir Tanrı'ya (Ahura Mazda) inanmalarını, kurban törenlerinde kan dökmek yerine ateşe odun atmalarını, kötülük tanrısı olan Angra Mainyu'dan uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Mazdacı gelenek Zerdüşt'ün MÖ 628-551 yılları arasında yaşadığını söyler. Ancak Zerdüşt'e ait kutsal şiirler olan Gathalar'ın gerek linguistik gerekse yansıttığı toplumsal manzara açısından Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi akla çok daha uygundur.[44]

Avesta ne Zerdüşt'ün vatanı ne de hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Buna karşın Yunan ve Romalı yazarlar, *Zoroaster* olarak andıkları Zerdüşt'ün Kuzey Afganistan'da

[44] Bu konu hakkında bk. Töre Sivrioğlu, "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol 8/8 Summer 2013.

(*Baktria*) doğduğunu yazmışlardır.[45] Müslüman yazarlar ise Zerdüşt'ün İran veya Azerbaycan coğrafyasında doğup sonradan Baktria'ya göç ettiğini ileri sürmüşlerdir.[46] Tüm kaynakların birleştiği nokta: bu yeni dinin yayıldığı ilk yerin Afganistan (Baktria) olduğudur. Yunan, Romalı, İranlı ve Arap kaynaklarının tamamı Baktria'ya hükmeden Kral Vişţaspa'nın[47] bu dine giren ilk insanlardan biri olduğunu ve onun müritliği sayesinde Zerdüşt'ün öğretisinin öncelikle Afganistan coğrafyasında yayıldığını belirtmektedirler. Avesta'da Afganistan coğrafyasına birçok gönderme yapılması bu kanıyı güçlendirmektedir.[48] Bazı araştırmacılar ise Avesta'nın Afganistan'da doğduğuna emindirler. Hatta G. Gnoli, M. Witzel gibi önde gelen İranologlar, Ahura Mazda'nın yarattığı ilk yer olduğuna inanılan ve Aryanların kutsal ülkesi olarak kabul edilen *Aryāne Vaeja*'nın da Afganistan olduğunu savunmaktadırlar.[49]

---

45 Ammianus Marcellinus, Ammianus Marcellinus's Historia, Harward University Press, London Cambridge Massachusetts, Book, XXIII.6.32.

46 Bîrûnî, Bîrûnî, Ebu'l Reyhan, *Maziden Kalanlar, El-Asar'ül Bakıye*, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 176, İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih" Cilt 1, s. 236-237.

47 Vişţaspa'nın tarihsel bir kişilik mi yoksa mitsel bir figür mü olduğu bilinmemektedir. Ammianus Marcellinus, Pers Hükümdarı Büyük Darius'un da (MÖ 522-486) babasının adının Vişţaspa olması nedeniyle bu ikisini aynı kişi olduğunu düşünmüş ve Zerdüşt'ün Darius'la çağdaş olduğunu belirtmiştir. (Ammianus Marcellinus Kitap XXIII.6.32) Ancak günümüzde bu iddia kabul görmemektedir.

48 Avesta'nın söz varlığındaki coğrafî isimlere bakıldığında da genellikle Doğu İran, Baktria ve Sogdiana çevresinin ön plana çıktığı görülür. Örneğin (Mihr) Yaşt 10/ 14'te Mouru (Margiana), Haroyu, Sughda (Sogdiana), Xvairizem ülkelerinden bahsedilir. Yaşt 19/67'de Afganistan'daki Helmet Nehri'nin adı geçer. Baχδi Bāχtriy, Ahura Mazda'nın yarattığı dördüncü ülke olarak Vendidad'ta anılır vb.

49 Frantz Grenet, An Archaeologist's Approach to Avestan Geography, Birth of the Persian Empire, Ed. V.S. Curtis, S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2005, s.29-51. *Aryāne Vaeja*'nın Afganistan'da

DİZİN

A

Abdalî 18, 206
Abdul Ali Mezarî 296
Abdul Zahir 261, 262
Abdurrahman Han 76, 211, 230, 231, 232, 233, 235, 244, 312, 315
Ahmed Şah Durranî 208, 228, 249
Ahmed Şah Mesud 263, 284, 286, 287, 296, 298, 303, 304, 306, 308, 313, 314, 315, 319, 320, 322
Akhunlar 54, 55, 56, 335, 341
Alp Tegin 88, 89, 90
Ankara 4
Ay Hanım 43, 44, 45, 50, 53, 59, 243, 297

B

Babrak Karmal 264, 270, 272, 275
Babür 12, 13, 154, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 176, 177, 181, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 198, 204, 207, 208, 312
Bağlan 59, 163
Baktria 15, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 49, 53, 57, 59, 71, 83
Barakzay 206, 209, 212, 213, 215, 217, 218, 220, 336
Belh 15, 31, 34, 41, 52, 57, 60, 70, 71, 73, 75, 78, 80, 81, 83, 85, 88, 91, 92, 96, 109, 110, 111, 113, 124, 127, 130, 132, 133, 137, 138, 145, 149, 150, 153, 155, 156, 157, 164, 165, 166, 167, 175, 176, 178, 190, 204, 205, 229, 251, 276, 297, 343, 346
Bonn Konferansı 324, 325, 326
Buddha 13, 47, 54, 55, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 75, 134, 310, 311, 312, 315
Budist 16, 25, 46, 47, 53, 57, 58, 59, 61, 65, 69, 75, 76, 83, 84, 107, 137, 141, 310, 311, 312
Budizm 52, 58, 65, 68, 141

C

Cihangir 159, 184, 185, 186, 187
Council on Monuments and Sites 64
Cuzcan 24, 71, 127

D

DAFA 44, 59, 60, 64, 242, 246
Davud Han 251, 256, 258, 259, 262, 263, 271, 272, 275, 285, 342, 343
Derneği 31
Dost Muhammed Han 214, 215, 224, 228, 231, 249
Durand Hattı 233, 235

E

Ebu Said 122, 141, 153, 154, 160
Eftalitler 55, 56, 60, 335
Ekber 137, 166, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 206, 218, 219, 220, 221, 243
Emanullah Han 25, 199, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 258, 266, 279, 283, 338
Eşref Gani 327, 329, 332
Evrengzib 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 199

G

Garcistan 94, 119, 121
Gazne 43, 58, 67, 75, 78, 79, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 133, 134, 135, 138, 146, 162, 204, 207, 214, 218, 219, 244, 276
Gazneli Mahmud 69, 76, 79, 86, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 114, 120, 214, 219
Gilzay 197, 290
Gur 95, 100, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 128
Gurlular 79, 95, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 344

H

Habibullah Han 235, 236, 237, 238, 244, 250
Hafızullah Emin 264
Halkî 270
Hamid Karzai 324, 325, 327
Harezmşahlar 124, 125, 126, 127, 128, 341
Hazara 17, 20, 22, 31, 58, 190, 231, 232, 251, 268, 274, 280, 287, 292, 296, 304,

306, 312, 315, 328, 338, 340
Hellenler 41
Herat 12, 15, 40, 43, 49, 57, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 85, 92, 95, 97, 106, 110, 112, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 138, 140, 141, 146, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 160, 162, 163, 164, 165, 171, 178, 179, 190, 198, 203, 206, 207, 209, 211, 213, 215, 217, 219, 220, 222, 226, 227, 229, 230, 233, 240, 257, 276, 280, 281, 306, 307, 321
Hikmetyar 263, 265, 284, 286, 290, 292, 296, 299, 300, 301, 306, 307, 325, 326
Hindukuş 35, 70, 82, 115, 134, 178, 179, 190
Hizb-i Demokratik-i Halk 266, 269, 291, 338, 339
Hümayun 159, 163, 164, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 325, 345
Hüseyin Baykara 12, 154, 155, 156, 157, 160, 162, 164

I

ISI 282, 287, 301, 308

K

Kâbil 12, 17, 19, 22, 41, 46, 49, 57, 60, 62, 70, 73, 75, 78, 79, 80, 89, 95, 117, 138, 146, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 188, 190, 196, 204, 205, 207, 209, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 228, 229, 231, 240, 241, 245, 248, 250, 252, 257, 258, 259, 270, 276, 279, 284, 287, 290, 293, 296, 298, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 320, 321, 322, 328, 332, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345
Kâfiristan 47, 231, 234
Kandahar 15, 28, 41, 43, 46, 67, 118, 122, 138, 144, 145, 146, 149, 154, 162, 163, 165, 170, 171, 172, 173, 175, 178, 179, 186, 187, 188, 189, 190, 195, 197, 198, 201, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 214, 217, 218, 219, 226, 228, 229, 230, 231, 240, 257, 305, 318, 321, 323, 339
KhAD 279, 290, 322
Kidarîler 54, 55
Kuşanlar 49, 50, 51, 52, 55

M

Mahmud Tarzî 237, 244, 245, 250
Maywandwal 261
Mevdud 112, 113, 114
Mezar-ı Şerif 26, 155, 156, 225, 240, 257, 299, 314, 315, 320, 321, 322
Molla Ömer 302, 304, 310, 311, 316, 318, 319, 321, 322
Mundigak 28, 35
Mücahitler 24, 285, 287, 290, 293, 295, 302

N

Nadir Afşar 203
Nadir Şah 201, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 249, 250, 251, 312, 313
Necibullah 265, 289, 290, 291, 292, 297, 308, 322
Neolitik 27, 28, 53
Nizek 70
Nuristan 47, 76, 147, 231, 234, 341
Nur Muhammed Taraki 266

Ö

Özbek 15, 19, 23, 31, 58, 144, 155, 160, 162, 166, 172, 176, 177, 179, 188, 189, 190, 198, 220, 241, 268, 269, 270, 272, 278, 280, 287, 292, 293, 296, 299, 304, 310, 325, 328
Özbek Han 15, 23, 155, 163, 172, 179, 188, 189, 190

P

Pakhtunhwa 254
Paleolitik 26
Peştun 16, 17, 18, 31, 72, 121, 206, 235, 237, 243, 244, 249, 252, 254, 255, 259, 265, 268, 270, 274, 276, 279, 286, 287, 292, 296, 299, 301, 304, 305, 307, 324, 327

R

Raşid Dostum 278, 292, 293, 298, 313, 321

S

Safeviler 164, 171, 175, 186, 187, 208, 345
Saffarîler 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 101, 342
Samanîler 77, 79, 82, 83, 85, 89, 92, 96
Savr Devrimi 272
Sebük Tegin 86, 90, 91
Sicistan 67, 127
Somnat 103, 214
Sovyet 52, 83, 240, 253, 256, 257, 263, 266, 271, 275, 276, 280, 281, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 299,

300, 301, 303, 306, 321, 323
Sultan Ali Kiştmand 267, 269
Sultan Mesud 108, 110, 111, 112, 114

Ş

Şah Cihan 169, 188, 189, 191, 192
Şah İsmail 157, 163, 164, 340
Şahruh 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 157, 177
Şah Şüca 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Şir Ali Han 17, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 283, 341

T

Tacik 21, 23, 31, 72, 87, 120, 121, 142, 145, 209, 241, 248, 249, 252, 268, 269, 271, 272, 274, 276, 286, 293, 296, 298, 306, 314, 322, 328
Tahir Badahşi 269
Tahirîler 73, 74, 80
Taliban 11, 12, 17, 21, 24, 59, 208, 281, 284, 296, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 326, 327, 330, 331, 332, 335, 343, 344
Taşlı Tepe 30, 33
Tilla Tepe 297
Timur 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 156, 157, 159, 160, 208, 209, 210, 212, 214, 335, 345, 346
Timurluların 160, 163
Timurlu Rönesansı 157
Türkistan Arkeoloji Meraklıları 31
Türkmen 31, 58, 82, 108, 109, 111, 114, 125, 173, 175, 179, 186, 187, 190, 201, 203, 205, 227, 241, 278, 280, 299, 328, 346
Türkşahîler 57, 58

U

Uluğ Bey 150, 151, 152, 153, 157

V

Veyş Zelmiyan 266

Z

Zabulistan 15, 58, 67, 70, 74, 75, 90
Zahir Şah 251, 253, 256, 259, 262, 271, 325, 343
Zerdüşt 37, 38, 83
Zerenc 73, 74, 78